

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ
И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
Серија I, год. XVIII

КАТЕДРЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИКШИЋ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БАЊА ЛУКА

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НОВИ САД

ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ
КРАГУЈЕВАЦ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИШ

СРПСКИ ЈЕЗИК
XVIII

Београд, 2013.

811.163.41'374.4

811.163.41'28

811.163.41'373

ЈАСНА Б. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ, Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 24.09.2012.
Прихваћен: 17.01.2013.

ДИЈАЛЕКАТСКА ЛЕКСИКА У КРАТКОМ ЕТИМОЛОШКОМ РЕЧНИКУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Рад** се бави класификацијом дијалектизама у будућем кратком етимолошком речнику српског језика (КЕРС) тако што се они сортирају према пореклу (домаћи, инословенски, несловенски), према позицији у оквиру одреднице (смештени у први, други или трећи део одреднице), као и према улози коју имају у етимолошком тумачењу (прецизирање етимона, аргумент за понуђену етимологију, алтернатива постојећем решењу, замена за књижевну реч, ближа паралела). На узорку од педесетак одредница КЕРС потврђује се оправданост одмереног укључивања дијалектизама у пројектовану сажету али продубљену етимологизацију основног лексичког фонда српског језика.

Кључне речи: српски језик, речник, етимологија, дијалектизам.

0. Будући кратки етимолошки речник српског језика (КЕРС) неизбежно ће се поредити са сличним савременим приручницима који обрађују основни лексички фонд појединих словенских језика (нпр. SNOJ словеначког, REJZEK чешког, WAŃKOWSKI и BORYŚ пољског, Цыганенко, Шапошников и Березович/Галинова руског језика). С једне стране, биће то типичан једнотомник чије

* Jasna.Vlajic@isj.sanu.ac.rs

**Овај прилог је резултат рада на пројекту „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“, који под бројем 178007 у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Краћа верзија овог рада прочитана је као реферат на скупу *II международная научная конференция «Этнолингвистика. Ономастика. Этимология»*, одржаном у Јекатеринбургу, Русија, 8–10. септембра 2012.

су одреднице (као и већина у њима садржаних изведеница) општепознате речи српскога језика – што значи да нестандартни слојеви лексике остају изван његовог захвата. Са друге стране, овај ће речник бити специфичан по неколико основа.

1. Различити аспекти особености КЕРС проистичу из конкретних историјских и актуелних околности везаних за српску етимолошку лексикографију уопште¹ (в. нпр. Увод ОС; БЈЛЕТИЋ 2011). Не улазећи у детаље тих посебности, овде ћемо размотрити једну од њих коју чини незанемарљива заступљеност дијалекатске лексике у будућем речнику.²

1.1. Иако етимолошки једнотомници по природи ствари нису прескриптивни, једна од функција КЕРС биће да ширем кругу корисника приближи чињеницу да није сва некњижевна и нестандартна лексика истовремено и неправилна, односно да протумачи и оне речи (или облике) свакодневног језика чије је употреба оправдана у неком посебном контексту (осим дијалекатског и у регионалном, историјском, поетском, социјалном – што понекад доводи до укључивања и друге нестандартне лексике која се онда квалификује као покрајинска, застарела, песничка, колоквијална, кroatизам – али то остаје ван оквира овог рада).

1.2. Структура одреднице КЕРС је троделна (не рачунајући завршни сегмент са литературом): први део садржи евентуалне основне варијанте и пробране изведенице насловне речи, други део доноси етимон – за позајмљенице се на томе и завршава, а за домаће речи се на њега надовезују паралеле из словенских језика, док је трећи део посвећен концизној али продубљеној дискусији: етимолошко тумачење се осветљава са фонетског, творбеног или семантичког становишта, коментаришу се паралеле, изоглосе, значајни синоними, културна историја речи – за домаћу лексику у словенском и индоевропском контексту, за позајмљенице у релевантном окружењу. Функција дијалектизама условљена је њиховом позицијом у одредници КЕРС.

1.3. Дијалекатске речи у КЕРС потичу из свих језика: највише их је из српског (такве се налазе у првом и/ли трећем делу, изузетно и у другом), затим из других словенских језика (у другом и/ли трећем делу), а немали број их је

¹ Све то профил КЕРС наизглед чини релативно старинским, ближим словенским етимолошким речницима ширег или чак знатно ширег захвата (као што су били Махекев чешки и Фасмеров руски пре приближно пола века или Бернекеров пре читавог столећа), него горепомнутим концизним и сведеним савременим панданима. Потребе тренутка условиле су и опредељење ауторског тима да у овај речник – истовремено популарне намене и стручног карактера – укључи и одређене културно-историјски садржаје (више о овоме в. БЈЛЕТИЋ/Влајић-Поповић 2013). За детаље о неким конкретним доприносима на ширем плану словенске и индоевропске етимологије, до којих се дошло током рада на овом речнику, в. Лома 2012.

² О значају дијалекатских речи у етимолошким истраживањима много је писано, в. нпр. Скок 1957: 17–19, Влајић-Поповић 2011.

из несловенских језика (првенствено балтских али и других индоевропских и неиндоевропских), које се срећу код домаћих речи по правилу у трећем, а код позајмљеница и у другом делу одреднице (в. § 4.1.).

2. Д о м а ћ и дијалектизми се налазе у првом и/ли трећем, изузетно и у другом делу одреднице.

2.1. У првом делу дијалектизми показују најчешће само мање или веће в а р ј а ц и ј е, претежно фонетске (нпр. *де, ди, ће* s.v. *где*; *ланта* s.v. *лопта*; *грк* s.v. *горак*; *кафез* s.v. *кавез*)³, а ређе граматичке и/ли творбене и семантичке (нпр. генитивски завршетак *-ета* према стандардном *-а* s.v. *говно*; средњи род *лале*, *-ета* према стандардном женском на *-е* s.v. *лала*; женски род *расо*, *-оли* према стандардном мушком са генитивом на *-ола* s.v. *расол*; значење 'шума' s.v. *гора* или 'леп' s.v. *личан*; друкчији облик и значење дијал. *мочвар* 'влага' s.v. *мочвара*).

2.2. У другом делу одреднице дијалектизми се срећу искључиво у функцији прецизног одређивања етимона, нпр. *лит* 'површина глатка као саливена' од кога је изведен књижевни облик *литуца* (s.v.); *ива* 'руб, поруб' чија је изведеница на *-ица* дала књиж. *ивица* (s.v.); *маја* 'вунени или памучни део одеће, ношен испод кошуље' чији је деминутив на *-ица* дао књиж. *мајица* (s.v.); *мећати* 'вејати' s.v. *мећава*.⁴

2.3. У трећем делу одреднице дијалектизми се срећу првенствено у функцији нужног а р г у м е н т а за понуђену етимологију (нпр. *гамав* 'који гмиже' s.v. *гамад*; именица *себица* у акузативској синтагми у *себице* 'сваки дан, без прекида' односно прилог *узасебице* 'заредом, у низу' s.v. *себичан*) или служе дискусији о а л т е р н а т и в и већ постојећем тумачењу (нпр. *гарван* s.v. *гавран*; *курити* 'пушити; ложити; горети' s.v. *квар*; *лахати* s.v. *ластаница*), понекад и само ради к о м е н т а р а или додатног осветљавања неког фонетског, творбеног, семантичког аспекта етимологије која се заговара: паралелизам *ложница* / *лажница* s.v. *лобања*; *гудати* као глагол на *-ати* (за разлику од књиж. *гудети* (s.v.)), од кога је изведен *nomen instrumenti* *гудало*; дијал. облици *славај* и *славаљ* као ближи псл. предлошку **solvъjъ* него књиж. *славуј* (s.v.); дијал. *кол* као рефлекс псл. **kolъ*, са ширим слов. ареалом него његова изведеница, књиж. *колац* (s.v.); *година* 'тиха киша' s.v. *година*; *мастити* 'мазати' s.v. *маст*; евентуално се налазе у о с в р т у на сродне, хомонимне или синонимне речи

³ Као посебна класа у оквиру ове групе, и то само из категорије сложеница, могли би се означити дијалектизми који од стандарда одступају зато што одражавају другачији непосредни предлошак позајмљивања: дијал. *метер* према нем. *Meter* за разлику од књиж. *метар* (s.v.), које је од фр. *mètre* и сл.

⁴ Не само ван ове групе, већ и мимо сваке категоризације, из методолошких разлога остају прасловенски дијалектизми који се, такође у другом делу одреднице, наводе као предлошни неких домаћих речи (нпр. *гаћати*, *газити*, *лутати*, *марити*, *мачка*), пошто они представљају коначне етимоне, а не елементе аргументације којима се долази до етимона.

(уж, вуж ‘змија’ s.v. *гусеница*; дабрина ‘густа хладовина’ s.v. *дабар*; ласан и ласт ‘лакоћа’ s.v. *лак*).

3. Инословенски дијалектизми се налазе у другом и у трећем делу одреднице.

3.1. У другом делу словенски дијалектизми се, у својству паралела српској речи, највише користе уместо књижевне речи која за дотични језик није посведочена – а таквих је релативно много због бројности језика који се пореде (нпр. чеш. дијал. *hlotoznuj* ‘здепасти, јак’ s.v. *гломазан*; рус. дијал. *дел* s.v. *део*; мак. дијал. *кита* ‘букет, свежањ, кићанка’, рус. дијал. *кита* ‘стабљике врежастих биљака’, блр. дијал. *кита* ‘свежањ, нарамак, сноп’ s.v. *кита*; рус. дијал. *кадь* ‘посуда; мера запремине’ s.v. *када*; пољ. дијал. *loni*, рус. дијал. *лунъ*, блр. дијал. *лани* s.v. *лане*; рус. дијал. *сойм, суйм, суём* s.v. *сајам*), ређе кад документују облик или значење б л и ж е нашем него што је то књижевна реч дотичног језика: нпр. разлика у роду чеш. дијал. *hrba*, према књиж. *hrb* и пољ. дијал. *gurba* према књиж. *garb* s.v. *грба*; разлика у суфиксу чеш. дијал. *koporja* према књиж. *kopore* s.v. *конопља*; рус. дијал. *моховина* према књиж. *мох* s.v. *маховина*; блр. дијал. *капыто* према књиж. *капыт* s.v. *копито*; читава синтагма рус. дијал. *белый лук* ‘*Allium sativum*’ према књиж. *чеснок* s.v. *лук*).

3.2. У трећем делу одреднице словенски дијалектизми се користе такође (в. § 3.1.) уместо недостајућег књижевног облика дотичног језика као фонетски, творбени или семантички аргументи у дискусији (нпр. рус. дијал. *гомоз* ‘тушта и тма’ s.v. *гмизати*; мак. дијал. *брак* ‘веселје’ s.v. *брак*; рус. дијал. *непристойно* ‘неукусно’ s.v. *слан*), евентуално као илустрација варијанте основног етимона (нпр. мак. дијал. *гъбајница* и слн. дијал. *gubanica* < псл. **gъbanica* s.v. *губаница*; чеш. дијал. *stará svatbi* f. према књиж. *starý svat* m. s.v. *сват*), понекад и у функцији заговарања или побијања алтернативне етимологије (целе одреднице или једног њеног дела): рус. дијал. *бгать* ‘кривити’, рус. дијал. *обыгать* ‘умотавати’ < псл. **бъgati* s.v. -*гнути*; чеш. дијал. *lokáč* ‘барица у удубљењу на путу’, буг. дијал. *локџло* ‘појило за прасе’ < псл. **lokati* уместо досад преферираног етимона лат. *lacus* s.v. *локва*; пољ. дијал. *kleśać* ‘притискати, гњечити’ говори у прилог евентуалног извођења од псл. **kleśati*, уместо вероватнијег псл. **kle(p)sati* s.v. *клесати*; рус. дијал. *ляля* ‘кума’ s.v. *лала* имплицира да хипокористик *лале* није нужно турцизам већ да може бити и домаћа реч).

4. Несловенски дијалектизми се по изузетку налазе у другом, а по правилу у трећем делу одреднице.

4.1. У другом делу одреднице дијалектизам се среће само у случају када представља прецизнији етимон него што је то књижевна реч изворног језика, нпр. тур. дијал. *kalup* уместо књиж. *калџр* s.v. *калуп*, мађ. дијал. *kip* уместо књиж. *кер* s.v. *кип*, тур. дијал. *таhana* уместо књиж. *behane* s.v. *мана*.

4.2. Несловенски дијалектизми такође стоје уместо књижевних речи (уп. § 3.1., 3.2.), првенствено у функцији дискусије (нпр. лет. дијал. *glendi* 2.sg. imp. ‘тражи’ s.v. *гледати*; норв. дијал. *alla* ‘велико корито (од издубљеног дрвета)’ s.v. *лађа*; швед. дијал. *linda* ‘угарена земља’ s.v. *ледица*; нем. дијал. *deide / teite, dāddi* ‘отац, старац’ s.v. *дед*). Понекад се овакви дијалектизми наводе само зато што имају фонетски лик б л и ж и српској речи него што је то књижевни облик дотичног језика (нпр. лит. дијал. *arēlis* ближе је него књиж. *erēlis* нашој именици *орао* (s.v.)); евентуално због веће семантичке подударности (нпр. значење лит. дијал. *mótė* ‘мајка’ ближе је нашем него књиж. ‘жена, супруга’ s.v. *мати*).

4.2.1. У завршници трећег дела одреднице, где фигурирају позајмљенице из српског (или словенског) у друге, пре свега суседне, несловенске језике, постоји једна специфична ситуација: из лингвогеографских и/ли социолингвистичких (а не компаративно-историјских) разлога, те позајмљенице у дотичним језицима често немају статус књижевних већ дијалекатских или застарелих речи – отуд повремена заступљеност паралела из суседних језика само кроз дијалектизме: нпр. рум. дијал. *a găzi* s.v. *газити*; нгр. дијал. γρόλος, γκόλος s.v. *го*; тур. дијал. *kaşa* и нгр. дијал. κάσ’α s.v. *кашиа*; алб. дијал. *sablë, sabje* s.v. *сабља*.

5. Већ на овом ограниченом узорку од педесетак одредница потврђује се сврсисходност употребе дијалектизама у КЕРС, пошто етимологија, како би испунила своју сврху подробног и аргументованог тумачења порекла речи – чак и у речнику популарне намене какав је КЕРС – мора да игнорише границу између нормираног стандарда и дијалекатске лексике. Одмерено и промишљено укључивање некњижевне лексике у кратки етимолошки речник српског језика истовремено задовољава потребе корисника (в. § 1.1.) и доприноси убедљивости интерпретације.

ЛИТЕРАТУРА

- Березович / Галинова 2011: Е. Л. Березович, / Н. В. Галинова, *Этимологический словарь русского языка*, Москва.
- Бјелетић 2011: М. Бјелетић, Резултати и перспективе српске етимолошке лексикографије, [у:] *Грамматика и лексика у словенским језицима*, Нови Сад / Београд, 289–299.
- Бјелетић / Влајић-Поповић 2013: М. Бјелетић, / Ј. Влајић-Поповић: Једномномни етимолошки речник српског језика – методолошки аспект, *Зборник Матице српске за славистику* 83 (у штампи)
- Влајић-Поповић 2011: Ј. Влајић-Поповић, Српска етимологија између дијакхроније и дијалектологије, [у:] *Грамматика и лексика у словенским језицима*, Нови Сад / Београд, 323–336.

ОС 1998: Етимолошки одсек Института за српски језик. *Огледна свеска*, Београд.

Цыганенко 1989: Г. П. Цыганенко, *Этимологический словарь русского языка*, Киев.

Шапошников 2010: А. К. Шапошников, *Этимологический словарь современного русского языка*, 1–2, Москва.

* * *

Bańkowski 2000: Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, 1–2, Warszawa.

Boryś 2005: Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.

Rejzek 2001: Rejzek, J., *Český etymologický slovník*, Praha 2001.

Skok 1597: Skok P., О етимолошком рјечнику хрватскога или српскога језика, *Filologija* 1, Zagreb, 7–21.

Snoj 2003: Snój M., *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana.

DIALECTAL LEXICON IN THE SHORT ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

The paper offers a classification of dialectisms in the future short etymological dictionary of the Serbian language (SEDS), by sorting them according to their origin (Serbian, Slavic, non-Slavic), according to their position within the lemma (placed into the first, second or third section), as well as according to the role they play in etymological interpretation (e.g. variation of the principle word, specification of the etymon, argumentation in favour of the proposed etymology or as an element of discussion about its alternative(s), additional commentary or reference to akin or homonymous words in the case of Serbian dialectisms; substitute for the standard word or in argumentation in the case of Slavic dialectisms; pinpointing the etymon, substitute for the standard word, a closer parallel in the case of non-Slavic words). Hence, the corpus of some fifty lemmata from SEDS demonstrates that a balanced inclusion of various dialectisms into the planned concise but studious etymologisation of the basic lexical fond of the Serbian language is fully justified.

Key words: Serbian language, dictionary, etymology, dialectism.

Jasna Vlajić-Popović